

XIX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında paremioloji vahidlərin ideya-bədii xüsusiyyətləri

Sevda Qasimova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu
E-mail: sevda.qasimova.61@bk.ru
ORCID: 0009-0005-8604-6513

Annotasiya. XIX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı yolunda diqqət cəlb edən əsas məsələ maarifçilik ideyalarının təbliği idi. Bu yöndə əsərlər ərəşəyə gətirən Azərbaycanın görkəmli maarifçi ədəbiyyat nümayəndələri də dünyada gedən maarifçilik ideyalarının təbliği prosesinə öz əsərləri ilə qoşulurdular. XIX əsrin əvvəllərində A.Bakıxanov, daha sonralar M.F.Axundzadə, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev və başqaları əsərləri vasitəsilə Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik ideyalarının təbliğində misilsiz xidmətlər göstərmişlər. Bu görkəmli şəxsiyyətlər sözügedən ideyanın təbliğini əsərlərində xəlqiləşməyə meyil etməklə həyata keçirirdilər. Başqa sözlə desək, əsərlərinə folklor örnəklərini gətirməklə maarifçilik ideyalarını xalqa onun öz dilində çatdırırdılar. Həmin örnəklər sırasında paremioloji vahidlərdən əsərə əsas qayə seçilməsi, onlardan əsərin obrazlarının fərdiləşmə və tipikləşməsinin icrasında, hadisələrin xarakterinin açılmasında daha çox istifadə edilirdi.

Məqalədə, əsasən, Mirzə Fətəli Axundzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əsərlərində paremioloji vahidlərin işlənmə xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunur. Paremioloji vahidlərin obrazların xarakterlərinin açılmasında, ictimai və tarixi problemlərin ifadəsindəki rolu və əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir.

M.F.Axundzadə dövrün tələbi ilə ədəbiyyata yenilik gətirən görkəmli dramaturqdur. O, Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın bünövrəsini yaradıb. Dramaturqun əsərləri o dövrün cəhalətindən xalqı qorumağa yönəlik olaraq ərəşəyə gətirilmiş əsərlərdir. Bu mənada dramaturq xalqın cəhalətdən doğan düşüncəsinə təsir göstərə bilməyi qarşısına əsas məqsəd olaraq qoyub. Biz bu məqsədi onun bütün yaradıcılığından aydın şəkildə izləməkdəyik.

Açar sözlər: XIX əsr Azərbaycan dramaturgiyası, maarifçilik ideyaları, paremioloji vahidlər, atalar sözləri, məsəllər, deyimlər, folklor örnəkləri

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 05.05.2026; qəbul edilib – 19.05.2026

Ideological and artistic characteristics of paremiological units in 19th century Azerbaijan dramaturgy

Sevda Gasimova

Doctor of Philosophy in philology
Institute of Folklore ANAS
E-mail: sevda.qasimova.61@bk.ru
ORCID: 0009-0005-8604-6513

Abstract. The main issue that attracted attention in the development of Azerbaijani dramaturgy in the 19th century was the promotion of the ideas of enlightenment. Prominent representatives of Azerbaijani enlightened literature, who created works in this direction, also joined the process of promoting the ideas of enlightenment in the world with their works. At the beginning of the 19th century, A.Bakikhanov, and later M.F.Akhundzade, N.Vazirov, A.Hagverdiyev and others rendered unparalleled services in the promotion of the ideas of

enlightenment in Azerbaijani literature through their works. These prominent personalities carried out the promotion of the said idea by tending to popularization in their works. In other words, by bringing folklore examples to their works, they conveyed the ideas of enlightenment to the people in their own language. Among these examples, paremiological units were chosen as the main goal of the work, they were used more often in the implementation of individualization and typicalization of the characters of the work, and in revealing the nature of events.

The study mainly focuses on the features of the development of paremiological units in the works by Mirza Fatali Akhundzadeh and Abdurrahim bey Hagverdiyev. The role and significance of paremiological units in revealing the characters of characters and expressing social and historical problems are determined.

M.F.Akhundzade is an outstanding playwright who brought innovation to literature in response to the demands of the time. He created the foundation of dramaturgy in Azerbaijani literature. The playwright's works are among the works created to protect the people from the ignorance of that time. In this sense, the playwright set himself the main goal of being able to influence the people's thinking born of ignorance. We clearly observe this goal in all his work.

Keywords: 19th century Azerbaijani dramaturgy, ideas of enlightenment, paremiological units, proverbs, sayings, idioms, folklore examples

Article history: received – 05.05.2026; accepted – 19.05.2026

Giriş / Introduction

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri hər zaman öz dəyərli əsərlərinin uzunömürlü olmasını təmin etməklə yanaşı həm də onun sonrakı dövrlərlə təmasının qurulmasının təmin etmək məqsədilə əsəri xəlqiləşdirmək yolunu seçirlər: xalqın yaratdığı söz xəzinəsini yazılı ədəbiyyata gətirirlər. Bu üsul, sözün əsl mənasında, hər zaman aktualdır. Xalq yaradıcılığı inciləri – folklor janrları bədii əsərin təsir gücünü əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa qabildir. Folklor janrlarının ədəbi əsərdə istifadəsi yazıçının və ya şairin həm də öz milli kökünə olan sevgi və ehtiramından da irəli gəlir. Ümumiyyətlə, belə demək mümkündür ki, folklorunu bilmədən yüksək səviyyəli ədəbi əsər ərsəyə gətirmək mümkünsüzdür. Əgər ədəbi əsər bir dövrdə, necə deyirlər, dəbdə olursa, folklor daim inkişafdadır, dəyişəndir, cəlalanandır. Ümumiyyətlə, folklor janrları zamanla ictimai-siyasi, sosial mühitin vəziyyətinə uyğunlaşır, bununla da onun inkişafı davamlı prosesdədir. “Folklorun inkişafı, üzvlənməsi və təşəkkülü çox əski çağların tarixi gerçəkliyidir. Dünyada çağdaşlaşma başlayana qədər folklor insanların həyatının çox mühüm bir tərkib hissəsi idi. Həyatın, yaşayışın bütün situasiyaları və yaxud əksər situasiyaları folklorla müşayiət olunurdu. Əslində, folklor əski cəmiyyətin bütün mədəni və mənəvi institutlarını özündə birləşdirən möhtəşəm, fenomenal bir hadisə idi. Eyni zamanda cəmiyyətin, geniş mənada, həyatının estetikası folklor idi. Folklor dilə də, dinə də, fəlsəfəyə də, ədəbiyyata da əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir, dil içində dil, fikir içində fikir, sənət içində sənət yaradırdı” (Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, 2005, s.3).

Professor Cəlal Qasımov dilçi-alim Bəkir Çobanzadə yaradıcılığında folkloru araşdırarkən belə yazırdı: “Xalq ədəbiyyatının əhəmiyyətini, yerini və mövqeyini yüksək qiymətləndirən alim xalqı bütün ruhu, həyəcanları ilə təsvir edən ədəbiyyatı xalq ədəbiyyatı adlandırır və onu yazılı ədəbiyyatın, elmin və ədəbi dilin təməli hesab edirdi. Deməli, bu ədəbiyyat vasitəsilə xalqın ruhunu, həyatını, yaşam tərzini, bir sözlə keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərini öyrənmək olar. Bundan başqa, alim xalq ədəbiyyatını yazılı ədəbiyyata nisbətə “daha ziyadə cahanı” əhatə etdiyini göstərirdi” (Qasımov, 2017, s.14).

Əsas hissə / Main part

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçiliyin yarandığı, sonrakı dövəmdə – ikinci mərhələsində isə inkişaf etdirildiyi bir dövrdür. Bu dövrün maarifçilik ideyalarının təbliği bünövrəsini nəsihətləri və xalq ruhuna uyğun kiçikhəcmli əsərləri vasitəsilə, demək olar ki, Abbasqulu ağa Bakıxanovun qoyduğu, Mirzə Fətəli Axundzadənin isə inkişaf etdirdiyi, sözügedən dövrün ümumilikdə maarifçilik ideyaları dövrü olduğu məlumdur. Tədqiqatçı Dilarə Məmmədova XIX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında xəlqilik prinsiplərinin inkişafı ilə bağlı olaraq belə yazır: “150 ildən artıq tarixi olan Azərbaycan dramaturgiyasının əsas doğuş qaynaqlarından biri də xalq dramıdır. Başqa mədəniyyətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da xalq dramı insanların müxtəlif görüşlərindən yaranan məişət mərasimləri içərisində inkişaf etmişdir. Xalq dramlarının bir qismi Azərbaycanda “Kərbəla faciəsi”nə aid şəbihlər şəklində özünü göstərirdi. Məzmunları nağıllardan alınan “Kosa”, “Keçi”, “İki qardaş”, “Bic nökr”, “Keçəl” və s. adlı xalq dramları müəyyən məclislərdə, bayramlarda, meydanlarda “Kilimarası” oyunları şəklində tamaşaya qoyulub, xalqı əyləndirirdi. Əlbəttə, bunlar həqiqi mənada dram əsərləri deyildi, lakin onlar arasında təmas bağları çoxdur. Xalq dramı realist dramaturgiyanın izlərini özündə əks etdirirdi. Bu izləri genişləndirmək üçün ictimai yüksəliş və real şərait lazım idi. Milli məzmunlu klassik Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı və təkmilləşdirilməsi XIX əsrin ikinci yarısında Mirzə Fətəli Axundzadənin adı ilə bağlıdır” (Azərbaycan dramaturgiyası antologiyası, 2007, s.4).

M.F.Axundzadə dövrün tələbi ilə ədəbiyyata yenilik gətirən görkəmli dramaturqdur. O, Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın bünövrəsini yaradıb. Dramaturqun əsərləri o dövrün cəhalətindən xalqı qorumağa yönəlik olaraq ərsəyə gətirilmiş əsərlərdəndir. Bu mənada dramaturq xalqın cəhalətdən doğan düşüncəsinə təsir göstərə bilməyi qarşısına əsas məqsəd olaraq qoyub. Biz bu məqsədi onun bütün yaradıcılığından aydın şəkildə izləməkdəyik.

Dramaturqun “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” əsərinin bütünlükdə ideyası maarifçiliklə, cəhalətə qarşı üsyanla bağlı olsa da, xəsislik kimi bəyənilməyən sifətin tənqidi, bu xüsusiyyətə qarşı mübarizə məqsədi ön plandadır. Əsərin əsas qəhrəmanı olan Hacı Qara obrazının fərdiləşməsi prosesini dramaturq yüksək peşəkarlıq və ustalıqla həyata keçirib. Bu, obrazın əsər boyu baş verən hadisələrdə açılan xarakterində olduqca aydın şəkildə müşahidə olunur. Əslində cəhalətin, bu cəhalətdən doğan xəsisliyin tam islahına yönəlik olaraq formalaşdırılmış bir obraz yaratmağın nəticəsidir ki, Hacı Qara obrazı özü sonrakı dövrlərdə, müasir günümüzdə də xəsisliyi ifadə edən paremioloji vahidə – deyimə çevrilərək xəsislik simvoluna çevrilib. Yəni bir kəsin xəsisliyini ifadə etmək üçün ona “Hacı Qara” deyirlər və bu zaman həmin şəxsin xəsisliyi haqqında aydın təsəvvür yaranır, eləcə də şəxsin xəsisliyinin dərəcəsinə şəkk-şübhə qalmır. Beləliklə, dramaturqun insanda bəyənilməyən sifətin islahı məqsədilə yaratdığı obrazın xüsusiyyətlərinin yazıçıya məxsus olan bədii rakursdan təqdimatı sonralar onun adının məhz paremioloji ifadəyə – deyimə çevrilməsini şərtləndirib.

Bir daha qeyd edək ki, “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” əsərində paremioloji vahidlərdən geniş istifadə edən dramaturqun məqsədi həmin obrazlara məxsus xüsusiyyətləri xalqın təfəkkürünə yaxın tərzdə ifadə edərək, islahına çalışmaq idi. Odur ki, xalqa məxsus olan paremioloji vahidlərin istifadəsi dramaturqun maarifləndirmə məqsədinin funksionallığına dayanır. Paremioloji vahidlər öz qapalılığını, semantik yükünü hər dövrdə qoruyur. Bədii əsərlərin obrazlarının fərdiləşdirmə və tipikləşdirilməsi zəminində onlardan istifadədə məqsədə çatmağa müvəffəqiyyətlə xidmət edir. Əsərdə Heydər bəy, Əsgər bəy və Səfər bəyin dialoqu zamanı istifadə edilən paremioloji vahid – deyim dramaturqun xalq təfəkküründən formalaşan sözlü sənətin incilərinə dərindən bələdliyini təsdiqləyir. Heydər bəyə yaxında toyunu etmək üçün kömək edəcəyinə söz verən Əsgər bəyə Heydər bəy belə cavab verir: “– Əsgər bəy. On beş günədək Təbrizə gedərik, qayıdırıq, qaçaq mal gətiririk, birə bir qazanırıq; onun qazancı ilə toyunu edərsən! – Heydər bəy. *Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa!* Məgər Təbrizdə müftə mal töküblər, gedib yığışdırıb gətirək gələk?” (Azərbaycan dramaturgiyası

antologiyası, 2007, s.28). Burada Heydər bəyin dilindən verilən “Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa!” deyimi qarşıdakına – Əsgər bəyə inanmaq istəyərkən düşdüyü durumdan qaynaqlanır. Heydər bəy əslində Əsgərə inanmağı çox istəyir. Lakin şübhələri bu inama mane olur. Belə halı, vəziyyəti isə məhz sözügedən ifadə – *Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa!* deyimi çox aktual şəkildə ifadə edir.

Əsərin “İkinci məslis” adlanan hissəsində yenə də Hacı Qaranın puldan başqa bir düşüncəsinin olmaması onun dilindən tez-tez bu mənanı isbatlayan paremioloji vahidlərin təqdimatını şərtləndirir: “Hacı Qara. Bu zamanədə qoçaqlıq elə də vacib deyil. Adamın cibi pul ilə dolu olsa, yaxşıdır” (Azərbaycan dramaturgiyası antologiyası, 2007, s.37). Heydər bəy obrazının isə qoçaqlığı, qorxmazlığın ifadə etmək üçün dramaturq tez-tez əsərdə müxtəlif paremiyalardan istifadə edir: “Əsgər bəy. Hamı bilir ki, Qarabağda Heydər bəyin adı gələndə, *quş qorxusundan qanad salır!*” (Azərbaycan dramaturgiyası antologiyası, 2007, s.37). Əsgər bəyin hadisələrin gedişatının yaxşı olacağına öz “həmkarlarını” inandırmaq üçün cəhd etdiyi söhbətdə xarakterinin açılması məhz paremioloji vahidin köməyi ilə mümkün olur: “Əsgər bəy. Əlbəttə, *bizim Araz aşığıımızdandır, Kür topuğumuzdan!* Heydər bəy ki bizim yanımızda ola, qarovul, yasavul bizə nə eliyə bilər!” (Azərbaycan dramaturgiyası antologiyası, 2007, s.38).

Paremioloji vahidlər sırasında yer alan atalar sözləri və məsəllər M.F.Axundzadə yaradıcılığında olduqca aktiv işlədilən nümunələrdəndir. Dramaturq bu nümunələri işlətməklə bədii əsərin dilinin xəlkiləşməsinə də şərait yaratmışdır. Çünki elə o zamanın özündə də ərəb-fars, eləcə də digər əcnəbi kəlmələrin ədəbiyyatda işlənməsi qaçılmaz idi. Axundzadənin də I Türkoğlu Qurultayda dil islahatlarının icrası yönündə fəaliyyətini nəzərə alarsaq, bu islahatları elə öz yaradıcılığı boyu da icra etdiyinə şahidi olarıq. Paremioloji vahidlərin, ümumən, folklor nümunələrinin həm də mənsub olduğu xalqın qədim dövrlərlə bağlı olan dil xüsusiyyətlərini qoruduğu üçün onlardan istifadə ədəbi şəxsiyyətin öz xalqının mənavi dəyərlərinin qoruması missiyasından xəbər verir.

“Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” əsərində baş verən hadisələr sırasında qaçaqmalçılıq üçün səfər çıxan Heydər bəy və onun dostları arasında Hacı Qara da olur. Bütün fikri-zikri, amalı-məqsədi artıq pul qazanmaq olan hacının bu səfərdə də məqsədi eyni idi. Lakin səfərin gedişatı göstərir ki, hacı nəinki əlavə pul qazanacaq, hətta gəlir götürmək üçün qoyduğu pulları da itirməli olacaq. Hadisələrdən Hacı Qara təşvişə düşür, ah-nalə, qarğış tökülür: “– Evin yıxılsın, mənə bu günə salan! Qapın çırpılsın, mənə dükanımdan avara qoyan!” (Azərbaycan dramaturgiyası antologiyası, 2007: s.44). Heydər bəy isə özünü təmizə çıxartmaq, Hacı Qaranı sakitləşdirmək məqsədilə ona təsəlli verməyə çalışır: “– *Hacı, igidin başına iş gələr. Gərək darılmayaq! Söyləmək vaxtı deyil, indi üstümüzə tökülərlər! Tez gərək qıraqdan uzaqlaşaq, qamışlıqda gizlənək...*” (Azərbaycan dramaturgiyası antologiyası, 2007, s.45).

Dramaturqun paremioloji vahidlərin zəngin işləndiyi, digər əsəri “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran” əsəridir. Bəlli olduğu kimi, Axundzadə əsərdə obrazların nitqini, onun öz həyat yoluna, psixoloji durumuna, tənəqidə və düşüncəsinə, ailədə və cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə, düşdüyü şəraitə, söhbət etdiyi, müsahibə apardığı, mübarizədə olduğu insanlara uyğun olaraq təbii şəkildə ifadə etmək üçün məhz paremioloji vahidlərdən istifadə etmişdir. Əsərdə dramaturq vəzirin bacısının xarakterini açmaq üçün Ziba xanımın dilindən xalq yaradıcılığına məxsus bir deyimi təqdim edir: “Ziba xanım. İstəkli arvadına yaxası düyməli nimtənə buyurursan; barakallah sənə kişiliyinə! ... Deyəcəksən də ki, bacın onu Şölə xanıma sovqat göndərüb, barakallah! Bacını mənə tanıdırsan? Sənə bacın xəsislikdən *pəniri şüşəyə qoyub çöldən əppək batırır*, elə oldu ki, əlli-altmış tükənlik nimtənəni sənə arvadına sovqat göndərdi?!” (Axundzadə, 2005, s.100). Qeyd edək ki, nümunədə istifadə olunmuş paremioloji vahid Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazilərində aktiv işlənməkdədir: xəsisliyi ifadə etmək üçün ən aktiv nümunədir.

Bəzən yazıçı və ya şairin bədii əsərə gətirdiyi, əsərdə əsas hadisənin qayəsini ifadə etməyə xidmət edən bir ifadə sonradan xalq leksikasına daxil olaraq paremioloji vahid statusu da qazanır. Bu

hadisəni klassiklərimizin yaradıcılığından üzübəri müşahidə etməkdəyik. Dramaturq M.F.Axundzadənin də yaradıcılığında, o cümlədən sözügedən əsərində bu məqam var. Çox danışan, dil-boğaza qoymayan adamı qarşıdakı “tutuquşu”na bənzədir. “Elə bil tutuquşudur”, “tutuquşu kimi dil-dil ötür” ifadəsinin ekvivalentini Axundzadə bu əsərdə istifadə edib: “Şölə xanım. Sənin arvadın tutuquşu cinsidir; dil-dil ötmək, yalan danışmaq peşəsidir. O adamı mən ömrümdə görməmişəm və heç tanımanam” (Axundzadə, 2005, s.109). Bu ifadənin olduqca yerində və məqamında işlədilməsi dramaturqun xalq təfəkkürü ilə yanaşı, xalq psixologiyasına da yaxından bələdliyini ifadə edir. Çox danışmaq, qarşıdakını yormaq kimi xüsusiyyətin islahı məqsədilə onun bənzədilməsi, müqayisəsi ədəbi üsullardan biridir. Yanaşı olaraq, yalan danışmaq kimi bəyənilməyən sifətin tənqidi zamanı da tutuquşu ilə müqayisə xalq leksikasının qədim qatlarına məxsusdur. Hətta tarixi qramatikada da bu ifadə izlənməkdədir.

Dramaturqun “Hekayəti-Müsyö Jordan Həkim-i Nəbatat və Dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur” adlı komediyasında folklor motivlərindən geniş istifadə olunmuşdur. Bu qəbildən olan paremioloji vahidlər də əsərin ideya-bədii xüsusiyyətini – obrazların xarakterini, hadisələr müəyyən bədii rakursdan yanaşmasına dəstək göstərərək əsərin xəlqiliyinin də artırmağa xidmət edir.

Cəmiyyətdə insanın mənəviyyatını, onun öz yerini müəyyən etmək bacarığını yazıçı oxucuya aydın şəkildə çatdırmaq üçün xalq leksikasına aid olan ifadələrdən gərəkli məqamda istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, əsər başdan-başa paremioloji vahidlərlə: xalq deyim və ifadələri ilə zəngindir. Üstəlik də əsərdə yazıçının hadisələr və obrazların xarakterinin təsviri zamanı təqdim etdiyi fikirlər oxucu diqqətini bütünlükdə cəlb etdiyindən, xalq təfəkkürü ilə doğmalaşdığından ki, sonradan həmin ifadələr özləri deyim statusunu qazanmışdır. Əsərin əsas obrazlarından olan Qarabağ xanı Hatəmxan ağanın dilindən təqdim etdiyi Qarabağ elatının adət-ənənəsi ilə Parij əhalisinin xarakterik cəhətlərinin müqayisəsini ifadə edən fikirlərin özü deyim statusunu qazanmışdır: “*Hatəmxan ağa. Bu saatda mən sənə qandırım, balam! Mənə yaqın hasil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Parij əhlindədir. Məsələn, biz əlimizə həna qoyarıq, firənglər qoymazlar, biz başımızı qurxarıq, olar başlarına tük qoyarlar; biz papaqlı oturarıq, olar başıaçıq otururlar; biz başmaq geyərik, olar çəkmə geyərlər; biz əlimiz ilə xörək yeyərik, olar qaşiq ilə yeyərlər; biz aşkara peşkəş alarıq, olar gizlin alarlar; biz hər zədə inanarıq, olar heç zədə inanmazlar; bizim arvadlarımız gödək libas geyər, oların arvadları uzun libas; bizdə çox arvad almaq adətdir, Parijdə çox ər almaq*” (Axundzadə, 2005, s.51). Təqdim etdiyimiz sözügedən əsərin bu parçası bütünlükdə deyim kimi xalq dilində işlənməkdədir. Təkcə bu hissədə deyil, elə əsərin sonunda da ailənin qaravaşı Xanpərinin dilindən səslənən ifadənin özü də deyim funksiyasını qaqzanıb: “Xanpəri. Xanım, mən sənə demədim ki, bu dərvişin əlindən heç zad qurtarmaz? Mən hələ ondan qorxuram ki, Parijin yıxılmasının zərbindən özgə şəhərlər də bərbad ola. *Naxçıvan, Şərur mahalının yıxılmağından Ağrı dağının bir parçası qopub tökülən kimi, necə ki, dərviş deyirdi...*” (Axundzadə, 2005, s.68). *Naxçıvan, Şərur mahalının yıxılmağından Ağrı dağının bir parçası qopub tökülən kimi* – ifadəsi hazırda Naxçıvan ərazilərində deyim kimi işlənməkdədir. Bu ifadəni yazıçı elə uyğun məqamda təqdim edir ki, Xanpəri obrazının vasitəsilə Dərviş Məstəli şahın “əməllərinin” kərəmətinə ifadə etməyə nail olur. Bu ifadənin güclü təqdimatı nəticəsində müəllif oxucuya dərvişin əməlinin “gücünü” xatırladır: burada da dramaturqun “Naxçıvan, Şərur mahallarının dağılmasını zərbəsindən Ağrı dağının bir parçasının qopub töküldüyü” kimi “Parijin dağılması” hadisəsini “gücünü” xalqın savadsızlıqdan doğan cahiliyyətinə olan kinayəsi aydınlaşır. Əslində bu kinayə ilə yazıçı öz ürək ağrısını, bütün varlığı ilə xalqın maariflənməsi arzusunda olduğunu ifadə edir.

XIX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında öz dəsti-xətti ilə seçilən görkəmli şəxsiyyətlərdən biri də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir. O dövrün yeni dramaturqlar nəslinin nümayəndələrindən sayılan Ə.Haqverdiyev Axundzadə ənənələrini uğurla inkişaf etdirib. Qədim türkün inanc və tapınmalarla bağlı düşüncələrinə, eləcə də paremioloji fikir və ifadələrə böyük hörmət bəsləyən şəxsiyyətlərdən biri olaraq Haqverdiyevin əsərlərini xalqın sözlü sənət dünyasına məxsus inciləri olmadan təsəvvür

etmək mümkün deyildir. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən Haqverdiyev bəzən ərsəyə gətirdiyi əsərlərini də xalq yaradıcılığı örnəkləri ilə əlaqələndirərək əsərin adını da ona uyğun olaraq təyin edir. “Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini” pyesinin adının xalq məsəlindən seçilməsi də buna bariz örnəkdir. Həm bu yanaşma, həm də ümumilikdə əsərlərinin ideyasının xalq təfəkkürünün məhsulu olan folklordan intişar etməsi də Haqverdiyevin xalq ruhuna sadiqliyini göstərən əsas faktlardır.

Dramaturqun beş məclis, doqquz pərdədən ibarət tarixi mövzuda yazdığı “Ağa Məhəmməd Şah Qacar” adlı əsəri Azərbaycanda mürəkkəb tarixi hadisələrin hökm sürdüyü bir dövrün hadisələrindən kiçik bir hissənin geniş bədii diapazonda təsviri kimi olduqca dəyərlidir. Qacarlar dövründə Ağa Məhəmməd Şah Qacarın Azərbaycana yürüşü, Qarabağ və Şuşa ilə bağlı planları Azərbaycan torpaqlarına hakim olmaq kimi iddiaları, bu istək yolundakı qəddar xarakterindən doğan davranışları əsərdə dramaturqun hadisələrə həm də psixoloji yanaşmasını şərtləndirir. Mürəkkəb tarixi hadisələrdən doğan prosesləri, eləcə də psixoloji durumu yazıçı bədii dilə çevirərkən xalq yaradıcılığını da əsərə qaynaq kimi seçməkdən də nəinki çəkinmir, hətta bu üsulu əsərdə daha geniş şəkildə və əsas üsul kimi tətbiq edir.

Əsərdə Ağa Məhəmməd Şah Qacar obrazı həddən artıq mürəkkəb və ziddiyyətli obraz olaraq təsvir edilir. Dramaturq onu təkcə bir şah kimi deyil, həm də psixoloji durum baxımından fərqli, gərgin bir obraz kimi təqdim edir. Ədib burada qəhrəmanın xarakterindən, həyat tərzindən doğan psixoloji gərginliyi ilə yanaşı, həm də onun şah olmağa doğru keçdiyi tarixi-hərbi prosesləri də ifadə etmək məqsədilə yeri gəldikcə folklor örnəklərindən istifadə edir, əsərdəki digər obrazlarla Qacarın münasibətinin də aydınlaşmasında məhz bu örnəkləri uğurla seçir: “Əvvəlinci şirazlı. Ağa Məhəmməd xan böyük mərtəbəyə çatacaq. Buna heç şəkk ola bilməz, salı ki, nikust əz bəharəş peydest” (Azərbaycan dramaturgiyası antologiyası, 2007, s.188). Yəni “yaxşı il baharından bəlli olar” atalar sözlərini məqamında işlətməklə Qacarın uğurlarının çox yaxında olduğunu ifadə edir.

Əsərin bəzi hissələrində isə dramaturq nəsihətvəri ifadələri ilə özü paremiya yaratmaq qabiliyyətini təsdiqləyir: “Ağa Məhəmməd xan. Eybi yoxdur, Allah bizə köməkdir. *Qüvvət çoxluqda olmaz, tədbirlə, qeyrat və namusla olar*. Get Mustafa xanı, Əliqulu xanı və sərkərdələri buraya çağır. *Çox azlar çox çoxlara qalib olublar. Az olub şir olmaq çox olub tülkü olmaqdan məsləhətdir*” (Azərbaycan dramaturgiyası antologiyası, 2007, s.190). Göründüyü kimi, dramaturqun əsərdə ibrətamiz mövqedə təqdim etdiyi fikirləri xalq dilində işlənərək paremioloji vahid statusunu qazanmışdır.

Ümumiyyətlə, əsər başdan-başa paremioloji vahidlərlə zəngindir. Müxtəlif məqamlarda hadisələrin gedişində obrazın daxili aləmini, inanc dünyasını, hadisələrə yanaşma tərzini göstərmək üçün dramaturq paremiyalardan səxavətlə istifadə edir. Dərin tarixi proseslərdə obrazların hadisələrlə birbaşa əlaqəsini bədii şəkildə qurmaq məqsədilə dramaturq paremiyaların ən yaxşı üsul olduğunu qəbul edir və bunu paremiyalardan əsər boyu uğurla istifadə edərək təsdiq edir: “Sərkərdə. *Allah gözəl niyyətin yarısıdır*. İnşallah, məramınıza çatarsınız və Qacar nəslinin adı salhasal tarixlərdə söylənər” (Azərbaycan dramaturgiyası antologiyası, 2007, s.191).

Əsərdə bəzi məqamlarda dramaturq xalq yaddaşında qorunan mövcud paremiyaları hadisələrin bədii təsvirinə qaynaq edir, lakin onu eynilə deyil, dəyişilmiş şəkildə təqdim edir. Ümumiyyətlə, bu üsul yazıçı və şairlərin təkcə folklor faktını əsərlərinin oxucu auditoriyasına çatdırılmasının sadələşdirilməsi, əsərlərinin dilinin anlaşılıqlılığını təmin etməsi məqsədini daşımır. Həm də müəllifin mənsub olduğu xalqın etnik təfəkkürünün dərin qatlarına bələdliyi, özünün də eyni zamanda bu örnəklərin qəlibində yaradıcılıq fəaliyyətini nümayiş etdirir. Folklor örnəklərini yazılı ədəbiyyata müxtəlif üsullarla gətirməyin mahiyyətini professor Füzuli Bayat çox mükəmməl ifadə edir: “Füzulidən Səməd Vurğuna, Bəxtiyar Vahabzadəyə qədər yazıçı və şairlərimiz folkloru iki şəkildə müraciət etmişlər:

a. Olduğu kimi. Yazıçı və şairlər folklor örnəklərini olduğu kimi gətirir, süjet xəttində, motivlərdə əsaslı dəyişikliklər etmirlər....

b. Dəyişdirərək. Hər bir yazıçı və şair düşüncə dünyasını, estetik üslubunu təyin etmək üçün folklor örnəklərinə müraciət edirlər ki, bu da mətnin alt qatında folklorun görünməsidir. Bu halda yazıçı qarşısına qoyduğu ideyanı, fikri qeyri-ixtiyari mənsub olduğu xalqın folklor mirasına baş vurmaqla həll etmiş olur...” (Bayat, 2012, s.356).

Əsərin gərgin psixoloji duruma malik əsas obrazı olan Ağa Məhəmməd şah Qacarın dilindən dramaturq, demək olar ki, tez-tez paremiyaları təqdim edir. Burada dramaturqun məqsədi şahı “ağıllı” obrazda təqdim etmək deyildir. Məhz şah obrazı vasitəsilə özünün oxucusu ilə ünsiyyətini xəlqi yöndə təşkil etmək və bu yöndə də ibrətamiz məzmunlu fikirlərdən istifadə etməkdir: “...Xudavəndi-aləmin yədi-qüdrəti mənim üstümdədir. Böyük düşmənin şərrindən qurtardım, indi qalıb bir para xırda baş qovzayanlar. İran bu saat qaynar qazandır. Məlumdur ki, *su qaynayanda onun içindəki nalayiq şeylər üzə çıxıb köpük olar...*” (Azərbaycan dramaturgiyası antologiyası, 2007, s.202). Xalq təfəkküründə yaşayan “Su murdarlıq götürməz”, “Su bulananda dibi görünər”, “Pis özünü tez bürüzə verər” kimi atalar sözlərinin təməl olduğu seçilmiş ifadə əsərin dilində diqqətçəkən bədii element – bənzətmə üsuludur. Bu ifadə vasitəsilə dramaturq bütün pis işlərin nəhayətdə üzə çıxacağını oxucusuna uğurlu vasitə ilə – paremiyalara müraciət etməklə çatdırır.

Nəticə / Conclusion

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik ideyalarının yayılıb inkişaf etdirilməsi baxımından ədəbiyyatın uğurlu dönmə olmaqla yanaşı, həm də məsuliyyətli bir dövr kimi xarakterizə olunur. Bu məsuliyyət ondan ibarətdir ki, əsrlərlə ərəb-fars sözlərinin dilimizə hücum etməsi səbəbindən dil getdikcə ağırlaşır, millilik bu sözlərin formalaşdırdığı ideya altında öləziyirdi. Bunu heç bir vəchlə qəbul etməyən o dövrün ədəbiyyat nümayəndələri də yaradıcılıqları boyu xəlqiləşmə prosesini ən uğurlu vasitə hesab edirdilər. Bu baxımdan da şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərinin, eləcə də tədqiqat obyektimiz olan paremioloji vahidlərin ədəbiyyata gətirilməsi maarifçilik ideyalarının təbliğində çox əlverişli üsul kimi diqqət cəlb edirdi. Həmin dövr dramaturgiyasında silinməz imzası olan şəxsiyyətlərdən M.F.Axundzadə və Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığı da bu istiqamətdə ən uğurlu əsərlərdəndir.

Ədəbiyyat / References

- Axundzadə M.F. (2005). Əsərləri. Üç cilddə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 296 s.
Azərbaycan dramaturgiyası antologiyası (2007). Dörd cilddə. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 472 s.
Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (2005). (XVIII kitab), Bakı: Səda, 174 s.
Bayat F. (2012). Folklor dərsləri. Bakı: Elm və təhsil, 424 s.
Qasımov C. (2017). Bəkir Çobanzadə və folklor. s.14-44 // Folklor və yazılı ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 224 s.